

# PROBLÉM KULTÚRY VO FENOMENOLOGICKEJ FILOZOFII

JOZEF PIAČEK, Katedra marxisticko-leninskej filozofie FF UK, Bratislava

Hlavným predmetom záujmu filozofie kultúry je kritérium zaraditeľnosti ľubovoľného javu — materiálneho alebo ideálneho, činnosti alebo jej výsledku — do toho, čo označujeme slovom „kultúrne“. V systéme nevyhnutných konštituentov kultúrnosti je rozhodujúcim príznakom humánnosť, ľudskosť toho, čo patrí do kultúrneho. Humánny, „ľudskostný“ aspekt činnosti človeka alebo jeho výtvoru spočíva v tom, že prispieva k rozvoju človeka, že mu prospieva. Je opinio communis, že nevyhnutným príznakom kultúrnosti je vytvorenosť človekom, že kultúrnosťou sa nemôže vyznačovať to, čoho sa nedotkol človek. Slovom, podmienkou kultúrnosti je vytvorenosť človekom, premenenost na súčasť druhej prírody. Na vec sa však treba dívať aj z druhej strany. Mnohé z toho, čo človek vytvára, nie je kultúrne. Neľudskosť pokusov na väzňoch v nacistických koncentračných táboroch diskvalifikovala vedeckú činnosť na drastické manipulácie, mučenia, vyraďovala ju z množiny činností označovaných ako kultúrne. Podobne nevyhnutnou podmienkou športovosti športovej činnosti je jej ľudskosť, prispievanie k rozvoju človeka; akonáhle sa začne strácať prospešnosť tejto činnosti človeku (napr. začne byť „prospešná“ nie človeku, ale jeho vrečku alebo bankovému kontu), začne sa jej športovosť meniť na športovosť v úvodzovkách, tenis sa len fyzicky začne podobať tenisu, futbal futbalu atď., ak sa táto činnosť úplne nezvrhne na podporu napr. apartheidu alebo zverskosť na štadiónoch. Takisto je to aj s umením a vôbec s ľubovoľnou činnosťou človeka a jej výsledkami. Na týchto príkladoch vidno, že nevyhnutným konštituentom, nevyhnutnou podmienkou existencie alebo možnosti existencie vedeckosti, športovosti, umeleckosti, ekonomickosti, politickosti atď. činnosti je jej ľudskosť, humánny rozmer, prospešnosť človeku. Z nevyhnutnej podmienenosti vedeckosti, umeleckosti, športovosti, ekonomickosti atď. činnosti jej kultúrnosťou vyplýva, že ak sa dostane do krízy kultúrnosť, čiže prospešnosť človeku, nevyhnutne sa do krízy dostáva aj vedeckosť, umeleckosť atď. Krízy ľudskosti osvojovania si sveta človekom sú azda najvýznamnejšími impulzmi filozofickej reflexie vôbec. Kríza ľudskosti sa v spoločenskom vedomí manifestuje rozmanite a práve také pestré sú spôsoby, ktorými ľudia túto manifestáciu vyjadrujú. Ako príklad takejto manifestácie krízy ľudskosti osvojovania si sveta človekom v jeho vedomí možno uviesť všeobecný pocit nezmyselnosti činnosti. Formou vyjadrenia môže byť napr. romantická revolta alebo rezignácia, revolučný program alebo prosté panické správanie sa, môže to byť gýč alebo nóvum v umení atď. V dejinách filozofie sú to napríklad tzv. kopernikovské obraty.

V dejinách európskeho filozofovania o kultúre takýmto výrazným

kopernikovským medzníkom je vznik idey transcendentálneho prístupu k ľudskostnému aspektu osvojovania si sveta človekom. S motívom transcendentalizmu prišiel Kant. Transcendentalizmus mu umožnil tematizovať univerzum ľudskej činnosti a zároveň také dôležité konštituenty tejto činnosti, akými sú tvorivosť, spontánnosť, alebo sama ľudskosť tejto činnosti. Spomeňme si len na Kantove slová, ktoré vyslovil deväť dní pred smrťou: „Das Gefühl für Humanität hat mich noch nicht verlassen“, keď ho navštívil jeho osobný lekár a ťažko chorý Kant sa napriek obrovskej námahe neposadil skôr než jeho host. Kantovi sa prvýkrát v dejinách pri vypracúvaní systému príznakov konštitutívnych kultúrností osvojovania si sveta človekom, čiže vypracúvaní filozofie kultúry, podarilo zjednotiť logiku, ontológiu a gnozeológiu. Uvažovanie o ergologických (alebo, ako sa u nás novšie hovorí: ponematologických), sociatívnych a historických konštituentoch kultúrnosti tematizovaných postupne od antiky po Herdera završuje Kantov transcendentalizmus útokom na „ľudskostný“ vrchol kultúrnosti. Výstižnú formuláciu tohto Kantovho počinu podáva S. A. Černov: „Vývin kultúry predpokladá podľa Kanta nielen univerzálnu plasticnosť ľudského tela, jeho schopnosť pohybovať sa v súlade s formou vonkajšieho predmetu, ale aj schopnosť spontánne sa pohybovať, tvoriť to, čo v prírode pred človekom nebolo. ‚Expanzia rozumu‘ do vesmíru a do vnútra hmoty, negentropický proces usporadujúci a formujúci okolité ‚nerozumnú‘ prírodu, vývin a zdokonaľovanie povahy samého človeka, tvorba kultúry vo filozofickom zmysle slova — to všetko nemožno objasniť bez predpokladu ‚spontánnosti‘ a ‚sebaafikovania‘ subjektu“ (1, s. 21—22).

Filozofická diferenciácia poľa príznakov konštitutívnych kultúrností sa v pokantovskom vývine zložito vyvíjala. Nie je tu čas analyzovať ju. Musíme sa preniesť rovno do 20. stor., kde sa popri naturalistických a teologických regulatívoch a popri hypertrofizácii axiologických, semiotických atď. skupín konštituentov kultúrnosti uplatňujú z nášho hľadiska ako najdôležitejšie aj motívy dialektizácie, transcendentalizmu a hermeneutizácie.

Vyzdvihujem ideu transcendentalizmu v kontexte s výskumom fenomenologických koncepcií kultúry preto, že vychádzajú práve z nej. Transcendentalizmus sa uplatňoval predovšetkým u Husserla, a síce približne už od r. 1907. Husserlov spôsob tematizácie poľa konštituentov kultúrnosti sa vyvíjal po osi egocentrizmu — sociocentrizmu pri zosilňujúcich sa nábehoch k hermeneutizácii a historizácii prístupov ku kultúre. Tento Husserlov vývin, ako som ukázal pri inej príležitosti, vyústil do krízy fenomenologickej filozofie vyznačenej tzv. Husserlovým transcendentálnym paradoxom, čiže antinómie tak alebo onak chápanej transcendentálnej subjektivity ako tvorcu sveta a životného sveta ako už vždy predpokladanej pôdy akejkoľvek tvorby. Pochopiteľne, že preberať v krátkom vystúpení rad radom Husserlove rozboru jednotlivých konštituentov kultúrnosti nemožno. Naskicujem len duktus opierajúc sa o vynikajúcu

štúdiu V. I. Koľadku o fenomenologickej interpretácii dialektiky (2, s. 95). Husserl tematizuje obklopujúci nás prírodný a kultúrny svet ako výsledok praktickej konštitutívnej činnosti ľudstva. Výsledky a štruktúra každej etapy materiálnej a duchovnej výroby (produktstva — hovorí Koľadko) sa fixujú v kultúre. Historickým fázam vývinu ľudskej praxe zodpovedajú zmyslové vrstvy duchovnej kultúry. Historickú skúsenosť ľudstva si v tej alebo onej forme a rozsahu musí osvojovať individuum. Vedomie individua v priebehu svojho utvárania sa v skrátenej podobe opakuje etapy, ktorými prešla história ľudskej kultúry. Vo vedomí subjektu sa pri osvojovaní si predmetného duchovného sveta kultúry manifestuje, že tento svet je jeho vlastným výtvorom. Husserl celú záležitosť na jednej strane (a takto prevažne) chápe tak, že svet, vrátane jeho kultúrnosti, je produktom transcendentálneho vedomia, na druhej strane však stále častejšie poukazuje na predanost a predbežné chápanie sveta ako univerzálného horizontu ľubovoľnej aktivity, za ktorého hranice aktivita človeka nikdy nemôže preniknúť v zmysle Herakleitovho výroku „Hranice duše nenájdeš, aj keby si kráčal a uberal sa všetkými cestami; také hlboké má dno“. U Husserla ide o neprekročiteľný horizont len v zmysle totality zmyslu nikdy, pochopiteľne, neobsiahnuteľnej individuálnym vedomím. Na tomto pozadí Husserl azda najpodrobnejšie rozpracoval tie konštituenty kultúrnosti, ktoré zhrnujeme pod pojmy časovosti a historickosti. Najväčší vplyv však nadobudol rozborom krízy ľudskosti osvojovania si sveta človekom v 1. etape všeobecnej krízy kapitalizmu. Krízu ľudskosti filozoficky tematizoval ako „Sinnentleerung“ sociálnej reality a jej najdôležitejších útvarov (najmä vedy). Výskum všetkých konštituentov kultúrnosti u Husserla predznamenávajú idealistické a metafyzické predpoklady fenomenológie a predstieranie neutralizmu v analýze sociálnokultúrnej reality. Hermeneutizačná tendencia presadzujúca sa stále viac u neskorého Husserla vystúpila plne v posthusserlovskom myslení najmä po druhej svetovej vojne. Fenomenológia sa v takejto podobe stala jedným z hlavných synkretizačných faktorov buržoázneho filozofického myslenia o kultúre, pričom sa stále viac do popredia vysúval pojem životného sveta. Markantne sa to prejavilo na viacerých medzinárodných fenomenologických podujatiach v druhej polovici päťdesiatych rokov a napokon aj na Svetovom filozofickom kongrese v Mexiku r. 1963. Vo vývine fenomenologickej reflexie kultúry tak pozorujeme postupný presun ťažiska z transcendentalisticky chápaného subjektu kultúrneho procesu na tento kultúrny proces, ktorý je tematizovaný pod titulom životného sveta človeka a postupné dopĺňanie metód fenomenologického rozboru o hermeneutický výklad kultúrnych útvarov. Dochádza k detranscendentalizácii fenomenologickej reflexie kultúry, a síce v zmere 1. hermeneutizácie, 2. dialektizácie a 3. synkretizácie s inými smermi buržoáznej filozofie. Vývin fenomenologickej reflexie kultúry je poznamenaný prechodom k druhej a napokon tretej etape všeobecnej krízy kapitalizmu a rastúcim vplyvom mar-

xisticko-leninskej filozofie. Výskum procesu detranscendentalizácie umožňuje lepšie pochopiť nielen gadamerovskú hermeneutickú reflexiu kultúry, ale aj kritiku logocentризmu európskej kultúry vo francúzskom myslení polemizujúcim so štrukturalizmom (napr. v rámci skupiny okolo štvrtročníka *Tel Quel*). Najčastejšie konštatovanou črtou procesu detranscendentalizácie filozofickej reflexie kultúry je úsilie redukovať celú mnohotvárnosť predmetno-materiálnych činností a spoločenských vzťahov na od nich neoddeliteľné znakové charakteristiky. Na tejto báze, ako upozorňuje V. Tabačkovskij, sa odhaľuje spoločná podstata mnohých, často sa navonok vzájomne vylučujúcich buržoázných filozofických koncepcií kultúry (napr. existencializmus a štrukturalizmu) [3, s. 71 an.]. Riešenie transcendentálneho paradoxu v prospech alebo v smere tematizácie životného sveta sa v buržoáznej filozofii kultúry prejavuje tak, že sa zdanlivo rešpektujú predmetno-materiálne konštituenty kultúrnosti, že sa zdanlivo prekonáva ich klasickoidealistické ignorovanie; v skutočnosti sa však ich kultúrna relevancia postupne zužuje na významové, komunikatívne a znakové stránky.

V priebehu detranscendentalizácie sa postupne čoraz menej predstiera neutralizmus v prístupe ku kultúrnym fenoménom a akademická reflexia kultúry sa reideologizuje. Otvorene sa zdôvodňuje podmienenosť kultúrnosti buržoáznymi hodnotami atď. Tento proces kulminuje v prvej polovici osemdesiatych rokov. Vyžaduje si syntetické spracovanie z pozícií marxisticko-leninskej filozofickej kritiky.

Objektívne je proces systematizácie kultúrnej sebareflexie v podobe filozofickej reflexie kultúry podmienený čoraz väčšou zložitou úloh spojených s vývinom kultúrno-sociálnej reality v druhej polovici dvadsiateho storočia. Vyžaduje sa hľadanie spoločnej reči medzi jednotlivými formami kultúrnej sebareflexie, a to tak medzi vnútromeleckou a vnútrovednou reflexiou, medzi sebareflexiami jednotlivých zložiek umeleckej kultúry, jednotlivých špeciálnych vied, a čoraz viac aj jednotlivých ľudí v ich pracovnej a ostatnej životnej činnosti. Filozofia v tejto súvislosti má plniť funkciu zviditeľňovania procesov harmonizácie kultúry prostredníctvom odhaľovania a riešenia (návrhov riešenia) objektívne vznikajúcich dialektických protirečení. Filozofia tu má plniť komunikatívnu a integratívnu funkciu, spočívajúcu — ako hovorí N. S. Julina a V. A. Lektorskiĭ — v konfrontácii, kritickej analýze a syntéze rôznych typov poznania, vyskytujúceho sa vo vede, humanitných disciplínach a každodennom vedomí [4, s. 4]. Miesto filozofie by sme tu snáď mohli formulovať aj tak, že filozofia má byť realizátorkou, nositeľkou polydialogickosti kultúrnej sebareflexie. Návrhy v tomto smere sú rôzne, a to v závislosti od triednych, svetonázorových a metodologických predpokladov filozofie kultúry. Skúmaná tendencia buržoáznej filozofickej sebareflexie kultúry zostáva v zajatí fascinácie javom, ktorá bráni prejsť k výskumu skutočných protirečení kultúrno-sociálnej reality a zákonov vývinu kultúrnosti v rámci kapitalistickej spoločensko-ekonomickej formácie.

V rámci marxisticko-leninskej filozofie sa ako veľmi plodný ukazuje pokus osnovať polydialogickosť kultúrnej sebareflexie na pojme historického typu racionality. Na báze tohto pojmu — poznamenávam na záver — napríklad rozbor slovenskej národnej kultúry v internacionálnom kontexte otvára prístup k univerzálnym zákonitostiam vývinu slovenskej kultúry ako zložky kultúrneho procesu 20. storočia.

#### LITERATÚRA

1. ČERNOV, S. A.: Transcendentalizm Kanta i filosofskoje poňatije kultury. In: Vse-sojuznyje filosofskie čtenija molodych učonych 1984, č. 8.
2. KOLADKO, V. I.: O fenomenologičeskoj interpretacii dialektiki. In: Problemy dialektiki 1978, č. 8.
3. TABAČKOVSKIJ, V. G.: Problema „praktika — kultura“ v klasičeskoj i sovremennoj buržoaznoj filosofii. In: Buržuaznyje koncepcii kultury: krizis metodologii. Kijev 1980.
4. Problemy i protivorečija buržoaznoj filosofii 60—70-ch godov XX. veka. Moskva 1983.